

**Иво
Андрић**

**НА ДРИНИ
ЋУПРИЈА**

Соруригит © 2024, Задужбина Иве Андрића, Милутина
Бојића 4, Београд
Соруригит © овог издања 2024, ЛАГУНА

Фотографија Иве Андрића из 1961. Стеван Крагујевић
(© Тања Крагујевић)

САДРЖАЈ

НА ДРИНИ ЂУПРИЈА 9

Хронологија живота и рада Иве Андрића 393

I

Већим делом свога тока река Дрина протиче кроз тесне гудуре између стрмих планина или кроз дубоке кањоне окомито одсечених обала. Само на неколико места речног тока њене се обале проширују у отворене долине и стварају, било на једној било на обе стране реке, жупне, делимично равне, делимично таласасте пределе, подесне за обрађивање и насеља. Такво једно проширење настаје и овде, код Вишеграда, на месту где Дрина избија у наглом завоју из дубоког и уског теснаца који стварају Буткове стијене и Узавничке планине. Заокрет који ту прави Дрина необично је оштар, а планине са обе стране тако су стрме и толико ублизу да изгледају као затворен масив из којег река извире право, као из мрког зида. Али ту се планине одједном размичу у неправилан амфитеатар чији промер на најширем месту није већи од петнаестак километара ваздушне линије.

На том месту где Дрина избија целом тежином своје водене масе, зелене и запењене, из привидно затвореног склопа црних и стрмих планина, стоји велики, складно срезани мост од камена, са једанаест лукова широког распона. Од

тог моста, као од основице, шири се лепезасто цела валовита долина, са вишеградском касабом и њеном околином, са засеоцима полеглим у превоје брежуљака, прекривена њивама, испашама и шљивицима, изукрштана међама и плотовима и пошкропљена шумарцима и ретким скуповима црногорице. Тако, посматрано са дна видика, изгледа као да из широких лукова белог моста тече и разлива се не само зелена Дрина него и цео тај жупни и питоми простор, са свим што је на њему и јужним небом над њим.

На десној обали реке, почињући од самог моста, налази се главнина касабе, са чаршијом, делом у равници а делом на обронцима брегова. На другој страни моста, дуж леве обале, протеже се Малухино Поље, раштркано предграђе око друма који води пут Сарајева. Тако мост, састављајући два краја сарајевског друма, веже касабу са њеним предграђем.

Управо, кад се каже „веже“, то је исто толико тачно као кад се каже: сунце излази изјутра да бисмо ми људи могли да видимо око себе и да свршавамо потребне послове, а залази предвече да бисмо могли да спавамо и да се одморимо од дневног напора. Јер тај велики, камени мост, скупочена грађевина јединствене лепоте, каквог немају ни много богатије и прометније вароши („Још свега два оваква имају у Царевини“, говорило се у старо време), једини је сталан и сигуран прелаз на целом средњем и горњем току Дрине и неопходна копча на друму који веже Босну са Србијом и преко Србије, даље, и са осталим деловима Турске царевине, све до Стамбола. А касаба и њено предграђе само су насеља која се увек неминовно развијају на главним саобраћајним тачкама и с обе стране великих и важних мостова.

Тако су се и овде, с временом, ројиле куће и множила насеља на оба краја моста. Касаба је живела од моста и расла из њега као из свога неуништивног корена.

(Да би се јасно видела и потпуно разумела слика касабџе и природа њеног односа према мосту, треба знати да у вароши постоји још једна ћуприја, као што постоји још једна река. То је Рзав и на њему дрвени мост. На самом крају вароши Рзав утиче у Дрину, тако да се средиште вароши и уједно њена главнина налазе на пешчаном језичку земље између две реке, велике и мале, које се ту састају, а расута периферија простире се са друге стране мостова, на левој обали Дрине и на десној обали Рзава. Варош на води. Али иако постоје и још једна река и још један мост, речи „на ћуприји“ не означавају никад рзавску ћуприју, просту дрвену грађевину без лепоте, без историје, без другог смисла осим што служи мештанима и њиховој стоци за прелаз, него увек и једино камени мост на Дрини.)

Мост је око две стотине и педесет корака дугачак а широк око десет корака, осим на средини, где је проширен са две потпуно једнаке терасе, са сваке стране коловоза моста по једна, и достиже двоструку ширину. То је онај део моста који се зове *кайија*. Ту су, наиме, на средњем стубу који се при врху проширује, озидани са обе стране испусти, тако да на том стубу почивају, лево и десно од коловоза, по једна тераса, смело и складно истурена из праве линије моста у простор над шумном, зеленом водом у дубини. Оне су око пет корака дуге и исто толико широке, ограђене каменом оградом, као и цео мост по дужини, али иначе отворене и ненакривене. Десна тераса, идући из вароши, зове се софа. Она је уздигнута за два басамака, опточена седиштима којима ограда служи као наслон, а и басамаци и седишта и ограда, све од истог светлог камена, као саливено. Лева тераса, преко пута од софе, иста је, само празна, без седишта. На средини њене ограде зид се издиже изнад висине човека; у њему је, при врху, узидана плоча од белог мермера и на њој урезан богат турски натпис – *шарих* – са хронограмом који у тринаест стихова казује име онога који је

подигао мост и годину кад је подигнут. При дну зида тече чесма: танак млаз воде из уста каменог змаја. На тој тераси смештен је кафеџија са својим цезвама, филџанима, увек распаљеном мангалом, и дечаком који преноси кафе преко пута, гостима на софи. То је капија.

На мосту и његовој капији, око њега или у вези са њим, тече и развија се, као што ћемо видети, живот човека из касабе. У свима причањима о личним, породичним и заједничким доживљајима, могу се увек чути речи „на ћуприји“. И заиста, на дринској ћуприји су прве дечије шетње и прве игре дечака. Хришћанска деца, рођена на левој обали Дрине, пређу одмах првих дана свог живота мост, јер их већ прве недеље носе у цркву на крштење. Али и сва друга деца, и она која су рођена на десној обали и муслиманска, која нису уопште крштавана, проводила су, као и њихови оцеви и дедови некад, главни део детињства у близини моста. Пећали су рибу око њега или ловили голубове под његовим окнима. Од најранијих година њихове очи су се привикавале на складне линије те велике грађевине од светлог, порозног, правилно и непогрешно сеченог камена. Знали су све мајсторски изрезане облине и удубине као и све приче и легенде које се везују за постанак и градњу моста, и у којима се чудно и неразмрсиво мешају и преплићу машта и стварност, јава и сан. И то су их знали одувек, несвесно, као да су их са собом на свет донели, онако као што се молитве знају, не сећајући се ни од кога су их научили ни кад су их први пут чули.

Они су знали да је мост подигао велики везир Мехмед-паша, чије је родно село Соколовићи ту, иза једне од ових планина које окружују мост и касабу. Само везир је могао дати све што треба да се ово трајно чудо од камена сагради. (Везир – то је нешто сјајно, крупно, страшно и нејасно у свести дечака.) Зидео га је Раде Неимар, који је морао живети стотинама година да би саградио све што је

лепо и трајно по српским земљама, легендарни и стварно безимени мајстор каквог свака маса замишља и жели, јер не воли да много памти ни многима да дугује, чак и у сећању. Знали су да је градњу ометала вила бродарица, као што је одувек и свуда понеко ометао сваку градњу, и ноћу рушила оно што је дању саграђено. Док није „нешто“ проговорило из воде и саветовало Раду Неимару да нађе двоје нејаке деце, близнади, брата и сестру, Стоју и Остоју по имену, и да их узиде у средње стубове моста. Одмах је почело тражење такве деце по целој Босни. Обећана је награда ономе ко их нађе и доведе.

Најпосле су сејмени пронашли у једном удаљеном селу двоје близнади, при сиси, и отели их силом везирове власти; али кад су их повели, мајка није хтела да се одвоји од њих, него је кукајући и плачући, неосетљива за псовке и ударце, посртала за њима све до Вишеграда. Ту је успела да се прогура пред Неимара.

Децу су узидали, јер друге није могло бити, али Неимар се, како кажу, сажалио и оставио на стубовима отворе кроз које је несрећна мајка могла да доји своју жртвовану децу. То су ови фино срезани слепи прозори, уски као пушкарнице, у којима се сада гнезде дивљи голубови. Као спомен на то већ стотинама година тече из зидина мајчино млеко. То су они бели, танки млазеви што у одређено доба године цуре из беспрекорних саставака, и види им се неизбрисив траг на камену. (Представа о женином млеку изазива у децијој свести нешто што им је и сувише блиско и отужно а исто тако нејасно и тајанствено као и везири и неимари, и што их збуњује и одбија.) Те млечне трагове по стубовима стружу – људи и продају као лековит прах женама које после порођаја немају млека.

У централном стубу моста, испод „капије“, има један већи отвор, уска и дугачка врата без вратница, као циновска пушкарница. У том стубу, каже се, има велика соба, мрачна

дворана у којој живи црни Арапин. То знају сва деца. Он у њиховим сновима и надлагивањима игра велику улогу. Кома се он јави тај мора да умре. Ниједно дете га још није видело, јер деца не умиру. Али га је угледао једне ноћи Хамид, онај сипљиви и вечито пијани или мамурни хамал крвавих очију, и умро је још те ноћи, ту поред зида. Додуше, био је пијан до несвести и занеоћио је ту на мосту, под ведрим небом, при температури од, – 15°. У тај мрачни отвор гледају дечаци често са обале, као у понор који и страши и привлачи. Договоре се да сви гледају нетремице, а који први ма шта угледа да викне. Зуре у ту широку, мрачну пукотину, стрепећи од радозналости и од страха, док се неком мало-крвном дечаку не учини да се отвор као црна завеса почиње да њише и помера, или док неки од оних подругљивих и безобзирних другова (увек има по један такав) не викне „Арапин!“ и не почне тобоже да бежи. То поквари игру и изазива разочарање и негодовање код оних који воле игру маште, мрзе иронију, и верују да би се пажљивим гледањем могло заиста нешто видети и доживети. А ноћу, на спавању, многи од њих рве се и носи са тим Арапином из Ћуприје, као са судбином, све док га мајка не пробуди и тако не ослободи мучног сна. И док га запоји хладном водом („да растјера страву“) и нагна да изговори божје име, дечак већ поново спава, преморен од дневне игре, тврдим дечијим сном у коме страхови још не могу да ухвате маха и не трају дуго.

Узводно од моста, на стрмој обали од сивог кречњака, са једне и са друге стране, виде се округле удубине, све две по две, у правилним размацима, као да су у камен урезани трагови копита неког коња натприродне величине; оне иду одозго са Старог града, спуштају се низ литицу до реке и појављују се опет на другој обали, где се губе под мрком земљом и растињем.

Деца, која дуж те камените обале, за летњих дана, по вас дан лове ситну рибу, знају да су то трагови давних времена

и старих ратника. Тада су на земљи живели велики јунаци, камен је још био незрео и мек као земља, а коњи су били, као и јунаци, диновског раста. Само, за српску децу то су трагови Шарчевих копита, остали још од онда кад је Краљевић Марко тамновао горе у Старом граду па побегао из њега, спустио се низ брдо и прескочио Дрину, на којој тада није било ћуприје. А турска деца знају да то није био Краљевић Марко нит' је могао бити (јер откуд влаху и копилану таква сила и такав коњ!), него Ђерзелез Алија, на својој крилатој бедевизи, који је као што је познато презирао скеле и скелеције и прескакао реке као поточиће. Они се о томе и не препиру, толико су и једни и други убеђени у тачност свога веровања. И нема примера да је икад ико успео да кога развери или да је ко променио своје мишљење.

У тим удубинама, које су округле а широке и дубоке као овећи чанци, задржи се још дуго после кише вода, као у каменим судовима. Те јаме, испуњене млаком кишницом, дечаци зову бунарима и у њима држе, и једни и други, без разлике веровања, ситну рибу, кркушице и плоте, које ухвате на удицу.

А на левој обали, у страни, одмах изнад друма има једна овећа хумка, земљана, али од неке тврде земље, сива и скамењена. На њој ништа не расте и не цвате до нека ситна трава, тврда и бодљикава као челична жица. Та је хумка мета и граница свих дечијих игара око моста. То се место некад звало Радисављев гроб. И прича се да је то био неки српски првак, силан човек. И кад је везир Мехмед-паша наумио да зида мост на Дрини и послао људе, све се покорило и одазвало на кулук, само је устао тај Радисав, подбунио народ и поручио везиру да се окане тога посла, јер неће, шале, подићи ћуприје на Дрини. И муке је имао везир док је савладао Радисава, јер је био јунак мимо људе, а није га била ни пушка ни сабља, нит' је било конопца ни ланца којим се он могао везати; све је кидао као конце. Такав је *џилсум*

имао при себи. И ко зна шта би било и да ли би везир икад подигао ћуприју да се није нашао неки од његових људи, мудар и вешт, и подмитио и испитао момка Радисављевог. Тако су Радисава изненадили и удавили на спавању, везавши га свиленим конопцима, јер једино против свиле његова амајлија није помагала. Наше жене верују да има по једна ноћ у години кад се може видети како на ту хумку пада јака бела светлост право са неба. И то некако у јесен, у време између Велике и Мале Госпојине. Али дечасти који су, и верујући и не верујући, остајали да бдију поред прозора са изгледом на Радисављев гроб, нису никад успевали да виде небеску ватру, јер би их још пре поноћи савладао сан. Зато су опет путници, којима није до тога, виђали неки бео сјај на хумци изнад моста, враћајући се ноћу у касабу.

А Турци у касаби, напротив, причају од старина да је на том месту погинуо као шехит неки дервиш, по имену шех-Турханија, који је био велики јунак и од неке каурске војске бранио овде прелаз преко Дрине. А што на том месту нема ни нишана ни турбета, то је по жељи самог дервиша, јер је хтео да тако буде сахрањен без знака и биљега, како се не би знало да је ту. Јер, ако икад опет навали нека каурска војска отуда, он ће устати испод овог брежуљка и зауставити је, као што је и некад учинио, тако да од вишеградске ћуприје неће моћи даље напред. Али зато његову хумку само небо понекад озари својом светлошћу.

Тако се живот касабалијске деце одиграва испод моста и око њега, у бескорисној игри или дечијим маштањима. А са првим годинама зрелости он се преноси на мост, управо на капију, где младићка машта налази другу храну и нове пределе, али где почињу већ и животне бриге и борбе и послови.

На капији и око капије су прва љубавна маштања, прва виђења у пролазу, добацивања и сашаптавања. Ту су и први послови и пазари, свађе и договори, ту састанци и сачекивања. Ту се, на ћупријској огради од камена, излажу

на продају прве трешње и бостан, сабахзорски салепи и врући симити. Али ту се сакупљају и просјаци и сакати и губави, исто као и млади и здрави који желе да се покажу или да виде друге, као и сви који имају да изнесу ма шта нарочито од плодова, одела или оружја. Ту често поседају зрели, угледни људи да се поразговоре о јавним стварима и заједничким бригама, али још чешће младићи који знају само за песму и шалу. Ту се приликом великих догађаја и историјских промена истичу прогласи и позиви (на оном издигнутом зиду, испод мермерне плоче са турским натписом, а изнад чесме), али ту су се, све до 1878. године, вешале или набијале на колац главе свих оних који су ма с кога разлога бивали погубљени, а погубљења су у овој касабн на граници, нарочито у немирним годинама, била честа, а за неких времена, као што ћемо видети, и свакодневна.

Не могу прећи преко моста ни сватови ни погреб а да се не зауставе на капији. Ту се сватови обично спремају и сврставају пре уласка у чаршију. Ако су мирна и безбрижна времена, обредују се ракијом и запевају, поведу коло, и често се задрже много дуже него што су мислили. А код укопа, они који носе покојника спусте га малко да се одморе, редовно ту на капији, где му је и иначе протекао добар део живота.

Капија је најважнија тачка на мосту, исто као што је мост најважнији део вароши, или како је један турски путник, кога су Вишеграђани лепо угостили, написао у свом путопису, „његова капија је срце моста који је срце ове касабне која сваком мора да остане у срцу“. Она показује колико су стари неимари, за које се у причама прича да су се носили са вилама и свакојаким чудима и да су морали да зазиђују живу децу, имали смисла не само за сталност и лепоту грађевине него и за корист и удобност коју ће од те грађевине имати и најдаљи нараштаји. И кад човек упозна овдашњи живот и добро размисли, мора да каже сам себи

да је заиста мали број људи у овој Босни који имају овакву згону и овакво уживање као што га сваки и последњи касабалија може да има на капији.

Наравно да зимско доба не долази у обзир, јер тада прелази преко моста само онај који мора, па и тај пружи корак и погне главу под хладним ветром који стално дува над реком. Тада, разуме се, нема задржавања на отвореним терасима на капији. Али у свако друго доба године капија је права благодет за мало и велико. Тада сваки овдашњи грађанин може, у свако доба дана и ноћи, да изиђе на капију и седне на софу, или да се задржава ту око ње у послу или разговору. Истурена и узвишена петнаестак метара изнад зелене хучне реке, та софа од камена лебди у простору, над водом, између тамнозелених брда са три стране, са небом и облацима или звездама над собом, а са отвореним видиком низ реку као уским амфитеатром који у дубини затварају модре планине.

Колико има везира или богаташа на свету који могу своју радост или бригу, или свој ћеиф и доколицу да изнесу на овакво место? Мало, врло мало. А колико је наших, у току столећа и низу нараштаја, преседело овде зору или акшам или ноћне часове кад се неприметно помера цео звездани свод над главом! Многи и многи од нас седео је ту, поднимљен и наслоњен на тесан, гладак камен, и при вечитој игри светлости на планинама и облака на небу, размрсивао вечно исте а увек на други начин замршене конце наших касабалијских судбина. Неко је давно тврдио (истина, то је био странац и говорио је у шали) да је ова капија имала утицаја на судбину касабе и на сам карактер њених грађана. У тим бескрајним седењима, тврдио је странац, треба тражити кључ за склоност многих касабалија ка размишљању и сањарењу и један од главних разлога оне меланхоличне безбриге по којој су познати становници касабе.

Свакако, не може се порицати да су Вишеграђани од давнина важили, у поређењу са становницима других места, као људи лакомислени, склони уживањима, и брзи на трошак. Њихова варош је на повољном положају, околна села су родна и богата, и пара, истина, пролази обилно кроз Вишеград, али се не зауставља дуго у њему. А ако се нађе неки газда штедиша и кућаник, без икакве страсти, то је редовно неки дошљак; али вишеградска вода и ваздух су такви да се већ његова деца рађају отворене руке и раширених прста, и подлежући општој зарази расипности и безбриге живе са девизом: „Друти дан, друга и нафака.“

Прича се да је Старина Новак, кад је изнемогао и морао да се повуче и напусти хајдуковање по Романији, овако учио Дијете Грујицу кад је требало да га замени:

– Кад сједиш у бусији, ти добро гледај путника који наиђе. Ако видиш да јордамли јаше а на њему црвен џемадан, сребрне токе и бијеле тозлуке, то је Фочак. Удри одмах, јер тај има и на себи и у бисагама. Ако видиш сиромашки одјевена путника: оборио главу и поклопио се по коњу као да је у прошњу пошао, удри слободно, то је Рогатичанин. Такви су сви: тврдице и тутумраци, а пуни пара као шипак. Али ако видиш неку диванију: прекрстио ноге на седлу, куца у шаркију и пјева иза гласа, не ударај и не каљај руке узалуд, него пусти трице нек прође; то је Вишеграђанин, а тај ништа нема, јер се у њих пара не држи.

Све би то потврђивало горње мишљење онога странца. Па ипак је тешко поуздано казати у којој је мери то мишљење тачно. Као у толиким другим стварима и овде није лако одредити шта је узрок а шта последица. Да ли је капија направила од касабалија оно што су или је, напротив, она замишљена у њиховом духу и схватању и саграђена према њима и њиховим потребама и навикама? Излишно и узалудно питање. Нема случајних грађевина, издвојених из људског друштва у коме су никле, и његових потреба,

жеља и схватања, као што нема произвољних линија и безразложних облика у неимарству. А постанак и живот сваке велике, лепе и корисне грађевине, као и њен однос према насељу у коме је подигнута, често носе у себи сложене и тајанствене драме и историје. Свакако, једно је извесно: између живота људи у касаби и овога моста постоји прискна, вековна веза. Њихове су судбине тако испреpletене да се одвојено не дају замислити и не могу казати. Стога је прича о постању и судбини моста у исто време и прича о животу касабе и њених људи, из нараштаја у нараштај, исто као што се кроз сва причања о касаби провлачи и линија каменог моста на једанаест лукова, са капијом, као круном, у средини.

II

Сад нам се ваља вратити у времена кад на овом месту није било ни помисли о мосту, поготову не о оваквом као што је овај.

Можда је и у тим древним временима понеки путник пролазећи овуда, уморан и окисао, пожелео да се неким чудом премости широка и хучна река и да му тако омогући да лакше и брже дође до свога циља. Јер сумње нема да су људи одувек, откако постоје и путују овуда и савлађују препреке на путу, помишљали како да се на овом месту створи прелаз, исто као што сви путници одувек маштају о добром друму, сигурном друштву и топлом коначишту. Само, није свачија жеља плодна ни свака помисао праћена вољом и снагом која жеље остварује.

Прва слика моста, којој је било суђено да се оствари, блеснула је, наравно још посве неодређена и магловита, у машти десетогодишњег дечака из оближњег села Соколовића, једног јутра 1516. године, кад су га туда провели на путу из његовог села за далеки светли и страшни Стамбол.

Тада је ова иста Дрина, зелена и плаховита горска река „што се често мути“, дерала овуда, између голих и пустих

каменитих и пешчаних обала. Касаба је постојала и тада, али у другом облику и другим сразмерама. На десној обали реке, наврх стрмог брега, где су сада рушевине, био је добро сачуван Стари град, разгранато утврђење још из доба цвата босанског краљевства, са кулама, казаматима и бедемима, дело једног од моћних велможа Павловића. На обронцима испод тога града и под његовом заштитом постојала су хришћанска насеља Мејдан и Бикавац и одскора истурчени заселак Душче. Доле у равници; између Дрине и Рзава, где се доцније развила права касаба, биле су само варошке њиве, просечене друмом, поред којег је био дрвени старински хан и неколико воденица и колиба.

Тамо где Дрина пресеца друм била је чувена „скела на Вишеграду“. То је била црна, старинска скела и на њој мрзовољан, спор скелеција, по имену Јамак, кога је будног било теже дозвати него другог из најдубљег сна. Био је човек дивског раста и необичне снаге, али је пропао у многим ратовима у којима се прославио. Имао је само једно око, једно ухо и једну ногу (друга му је била дрвена). Такав, без поздрава и без осмејка, он је превозио робу и путнике, ћудљиво и самовољно, споро и неуредно, али поштено и сигурно, да су се његова поверљивост и његово поштење у причи причали, исто као и његова спорост и самовоља. Са путницима које је превозио није хтео да има ни разговора ни додира. Бакрене маријаше које су плаћали за превоз, људи су бацали на дно црне скеле, где су лежали по вас дан у песку и води, а тек увече би их скелеција немарно покупио дрвеним чанком којим црпе воду из чамца и однео у своју колибу на обали.

Скела је радила само кад су ток и висина реке били обични или нешто мало повишени, али чим се река замути и порасте преко извесне границе, Јамак повуче своју гломазну скелу, веже је чврсто у једној затоци, и тако Дрина постаје непрелазна као највеће море. Јамак тада оглухне

и на оно здраво ухо или просто оде за Град да обиђе своју њиву. Тада преко целог дана могу да се виде на другој обали путници, који долазе од Босне и који као очајници стоје на каменитој обали, одакле, озебли и покисли, узалуд изгледају скелу и скелецију и с времена на време пуштају изнад мутне, бесне реке отегнута дозивања.

– Ооооо, Јамачеее!

Нико не одговара и нико се не појављује док год вода не опадне; а тај тренутак одређује Јамак сам, мрко, неумољиво, без поговора и објашњења.

Варош, управо тада још сабијено, мало насеље, држала се на десној обали Дрине, горе на обронцима стрмог брега, испод самих рушевина некадашње тврђаве, јер тада касаба није ни постојала у обиму и облику који је добила тек доцније, кад је саграђен мост и кад су се саобраћај и трговина развили.

Тога новембарског дана стигла је на леву обалу реке дугачка поворка натоварених коња и зауставила се да ту коначи. Јањичарски ага, са оружаном пратњом, враћао се за Цариград, пошто је по селима источне Босне покупио одређен број хришћанске деце за аџами-оглан.

Већ је шеста година прошла од последњег купљења овог данка у крви, зато је овог пута избор био лак и богат; без тешкоћа је нађен потребан број здраве, бистре и наочите мушке деце између десете и петнаесте године, иако су многи родитељи сакривали децу у шуму, учили их да се претварају да су малоумни или да храмљу, одевали их у дроњке и пуштали у нечистоћи, само да измакну агином избору. Неки су и стварно сакатили рођену децу, секући им по један прст на руци.

Изабрани дечаци отпремани су на малим босанским коњма, у дугој поворци даље. На коњу су била два плетена сепета, као за воће, са сваке стране по један, и у сваки сепет стављан је по један дечак и са њим мали завежљај и

колут пите, последње што носи из очинске куће. Из тих сепета, који су се једномерно клатили и шкрипали, вирила су свежа и преплашена лица уграбљених дечака. Неки су мирно гледали преко коњских сапи, што је могуће даље у родни крај, неки су јели и плакали у исто време, а неки су спавали, са главом прислоњеном уз самар.

На извесном одстојању од последњих коња у овом необичном каравану, ишли су, раштркани и задихани, многи родитељи или рођаци ове деце, која се одводе заувек да у туђем свету буду обрезана, потурчена и да, заборавивши своју веру, свој крај и своје порекло, проведу живот у јањи-чарским *одама* или у некој другој, вишој служби Царства. То су биле већином жене, понајвише мајке, бабе и сестре отетих дечака. Кад би се сувише приближиле, агине сухарије би их растеривали ударцима својих бичева, нагонети на њих коње уз гласно алакање. Оне би се тада разбежале и посакривале у шуму поред пута, али би се мало после опет сакупљале иза поворке и напрезале да сузним очима још једном угледају изнад сепетке главу детета које им одводе. Нарочито су упорне и незадржљиве биле мајке. Оне су јуриле, газећи жустро и не гледајући где стају, раздрљених груди, рашчупане, заборављајући све око себе, запевале су и нарицале као за покојником, друге су распамећене јаукале, урлале као да им се у порођајним боловима цепа материца, обневиделе од плача налетале право на сухаријске бичеве и на сваки ударац бича одговарале безумним питањем: „Куд га водите? Куд ми га водите?“ Неке су покушавале да разговетно дозову свога дечака и да му дају још нешто од себе, колико може да стане у две речи, неку последњу препоруку или опомену на пут.

– Раде, сине, немој мајке заборавит’...

– Илија! Илија! Илија! – викала је друга жена, тражећи очајно погледом познату, драгу главу, и понављала је то непрестано као да би хтела да детету усече у памет то име које ће му већ кроз који дан заувек бити одузето.

Али пут је дуг, земља тврда, тело слабо, а Османлије моћне и немилосрдне. Мало-помало те жене су заостајале и, заморене пешачењем, гоњене ударцима, једна пре друга после, напуштале безизгледан напор. Овде, на вишеградској скели, морале су да застану и најупорније, јер их на скелу нису примали а преко воде се није могло. Ту су могле мирно да седе на обали и плачу, јер их нико више није гонио. Ту су чекале као окамењене и неосетљиве за глад, жеђ и студен, све док не би на другој обали реке још једном угледале отегнуту поворку коња и коњаника како замиче ка Добруну, и у њој још једном наслутиле рођено дете које им гине из очију.

Тога новембарског дана, у једном од оних многобројних сепета ћутао је и сувих очију гледао око себе један црномањаст дечак од десетак година, из високог села Соколовића. Озеблом и поцрвенелом руком, он је држао малу криву бритву и њоме расејано дељао перваз свога сепета, али је у исто време посматрао све око себе. Запамтио је камени-ту обалу, обраслу ретким, голим и убого сивим раки-тама, наказног скелецију и трошну воденицу, пуну паучине и промаје, у којој су морали да преноће пре него што су успели да се сви пребаце преко мутне Дрине над којом су грактале врране. Као физичку nelaгодност негде у себи – црну пругу која с времена на време, за секунду-две пресеке груди надвоје и заболи силно – дечак је понео сећање на то место, где се прелама друм, где се безнађе и чамотиња беде згушњавају и таложе на каменитим обалама реке преко које је прелаз тежак, скуп и несигуран. То је било рањаво и болно место те и иначе дрдовите и оскудне крајине, на коме невоља постаје јавна и чита, где човек бива заустављен од надмоћне стихије и, постиђен због своје немоћи, мора да увиди и јасније сагледа и своју и туђу беду и заосталост.

Све је то легло у ону физичку nelaгодност која је остала у дечачу тога новембарског дана и која га никад доцније

није потпуно напустила, иако је он променио живот и веру, име и завичај.

Шта је било даље од тога дечака у сепету, то казују све историје на свима језицима, и то се боље зна у широком свету него овде код нас. С временом он је постао млад и храбар силахдар на султановом двору, па капудан-паша, па царски зет, војсковођа и државник светскога гласа, Мехмед-паша Соколи, који је на три континента водио већином победоносне ратове, проширио границе Турске царевине, осигурао је споља, и добром управом учврстио изнутра. За тих шездесет и неколико година служио је три султана, доживео и у добру и у злу што само ретки и одабрани доживљују, и уздигао се на нама непознате висине моћи и власти, где само мало њих долази и остаје. Тај нови човек, који је настао у туђем свету, где ни мишљу не можемо да га пратимо, морао је да заборави све што је оставио у крају из којег су га некад одвели. Заборавио је несумњиво и прелаз на Дрини код Вишеграда; пусту обалу на којој путници дршћу од студени и неизвесности, спору, црвоточну скелу, чудовишног скелецију и гладне вроне изнад мутне воде. Али оно осећање нелагодности које је остало од свега тога заједно није никад потпуно нестало. Напротив, са годинама и са старошћу јављало се све чешће: увек иста црна пруга која mine грудима и пресече их нарочитим, добро познатим болом из детињства, који се јасно разликује од свих мука и болова што их је доцније живот доносио. Склопљених очију везир би тада чекао да црно сечиво прође и бол уми-не. У једном од таквих тренутака, он је дошао на мисао да би се ослободио те нелагодности кад би збрисао ону скелу на далекој Дрини, код које се беда и свака незгода купе и таложе без престанка, тиме што би премостио стрме обале и злу воду међу њима, саставио два краја друма који је ту прекинут, и тако заувек и сигурно везао Босну са Истоком, место свога порекла са местима свога живота. Тако је он

био први који је у једном тренутку, иза склопљених очних капака угледао чврсту и витку силуету великог каменог моста који треба на том месту да настане.

Још исте године отпочела је, по везировом наређењу и о његовом трошку, градња великог моста на Дрини. Она је трајала пет година. То је морало бити изузетно живо и важно доба за касабу и цео крај, пуно промена, ситних и крупних догађаја. Али, зачудо, у касаби, која је столећима памтила и препричавала свакојаке догађаје, и такве који су само у посредној вези са мостом, није сачувано много појединости о извођењу самих радова на мосту.

Народ памти и препричава оно што може да схвати и што успе да претвори у легенду. Све остало пролази мимо њега без дубљег трага, са немом равнодушношћу безимених природних појава, не дира његову машту и не остаје у његовом сећању. Ово мучно и дуго зидање било је за њега туђи рад о туђем трошку. Тек кад је као плод тога напора искрснуо велики мост, људи су почели да се сећају појединости и да постанак стварног, вешто зиданог и трајног моста ките маштарским причама које су опет они умели вешто да граде и дуго да памте.

III

У пролеће оне године кад је пала везирова одлука о градњи, стигли су у касабу његови људи са пратњом да припреме све што треба за грађење моста. Било их је много са коњма, колима, разним справама и шаторима. Све је то изазивало страх и забуну у малој варошици и по околним селима, нарочито међу хришћанским светом.

На челу овог одреда стајао је Абдага, главни везиров повереник за градњу моста, а уз њега је био Госун-ефендија, неимар. (О овом Абдаги већ се унапред причало као о човеку безобзирном, немилосрдном и строгом преко мере.) Чим су се сместили по шаторима испод Мејдана, Абдага је сазвао представнике власти и све угледније Турке на договор. Ту се није много договарало, јер је говорио само један, то јест Абдага. Сакупљени људи нашли су се пред крупним човеком, нездраво црвеног лица и зелених очију, у богатој цариградској ношњи, са кратком риђом брадом и дркови-ма чудно узвијеним на мађарски начин. Говор који је овај силовити човек одржао сакупљеним људима изненадио их је још више од његовог изгледа.

– По свој прилици су вам пре мене стигли гласови о мени, а већ знам да ти гласови не могу бити леви ни

пријатни. Вероватно сте чули да тражим рад и послушност од свакога, да хоћу и да избијем и да убијем сваког ко не ради како треба и не слуша без поговора, да ја не знам шта је то „не може“, „нема“, да се код мене и за мању реч глава губи, укратко да сам крвав и наopak човек. Хоћу да вам кажем да ти гласови нису ни измишљени ни претерани. Под мојом липом заиста нема хлада. Такав сам глас стекао у дугогодишњој служби, извршавајући предано наредбе великог везира. Уздам се у бога да ћу извршити и овај посао због којег сам послан, а кад, по свршеном послу, одем одавде, надам се да ће преда мном отићи још и гори и црњи гласови од ових што су до вас дошли.

После тога необичног увода, који су сви саслушали ћутке и оборених очију, Абдага је објаснио људима да је овде у питању грађевина великог значаја какве немају ни богатије земље, да ће радови трајати пет, можда и шест година, али да ће везирова воља „бити извршена на длаку верно и у минут тачно“. Затим је изложио које су прве потребе и какви ће бити припремни радови и шта се при томе очекује од домаћих Турака и тражи од раје, хришћана.

Поред њега је седео Тосун-ефендија, ситан, блед и жут потурчењак, родом са грчких острва, неимар, који је зидао многе Мехмед-пашине задужбине у Цариграду. Он је био миран и равнодушан као да не чује или не разуме Абдагин говор. Гледао је у своје руке и само је с времена на време подизао поглед. Тада су могле да се сагледају његове велике, црне очи кадифастог сјаја, лепе кратковиде очи човека који гледа само свој посао и не види, не осећа и не разуме ништа друго од живота и света.

Људи су изишли збуњени и утучени испод тесног и врелог шатора. Осећали су како им зној цури испод нових свечаних антерија и како се у сваког од њих брзо и неодољиво усељавају страх и брига.

То што се сада сручило на касаду и цео овај крај била је велика, неразумљива напаст којој се није могло догледати

краја. Прво је почела сеча шуме и довоз дрвета. Толика се јапија слегла на обе стране Дрине да је свет дуго времена мислио да ће мост градити од дрвета. Затим су почели земљани радови, откопавање, па бушење кршевите обале. Ти су послови у већини свршавани кулуком. Тако све до у касну јесен, кад су радови привремено обустављени и први део посла довршен.

Све се то вршило под Абидагиним надзором и под његовим зеленим дугим штапом који је у песму ушао. Јер на кога је он показао тим штапом, приметивши да дангуби или не ради како ваља, тога су одмах хватали сејмени, батинали на месту, и после га крвава и онесвесла поливали водом и слали поново на рад. Кад је, у касну јесен, напуштао варош, Абидага је поново сазвао старешине и прве људе и казао им да он одлази преко зиме на друго место, али да његово око остаје овде. Сви ће одговарати за све. Ако се нађе да је ма шта од радова покварено или ако усфали једна једина, жиока од сакупљене јапије, глобиће целу варош. На њихову примедбу да би штету могла учинити и поплава, одговорио је хладно, без оклевања, да је ово њихов крај, па њихова и река и према томе и штета коју она почини.

Целе зиме касабалије су чувале грађу и пазиле радове као око у глави. А са пролећем појавио се Абидага са Тосун-ефендијом, али су се појавили и далматински камениоресци, које је народ звао „римски мајстори“. Било их је у почетку око тридесет. На челу им је био неки мајстор Антоније, хришћанин из Улциња. Био је висок, леп човек крупна ока, смела погледа, орловског носа, смеђе косе која му је падала до рамена, одевен господски, на западњачки начин. Његов помоћник био је црнац, прави црнац, весео млад човек кога је цела варош и сав онај раднички свет звао Арапином.

Ако је лане, судећи по гомилама дрвета, изгледало да Абидага намерава да диже мост од дрвене грађе, сад се

свету чинило да хоће нови Стамбол да подигне овде на Дрини. Почело је довлачење камена из мајдана који су начети у брдима код Бање, на сат хода од касабе.

Идуће године грануло је ту крај вишеградске скеле неко нарочито пролеће. Поред онога што ниче и цвате сваке године у то доба, избило је из земље читаво насеље од колиба; настали су нови путеви и прилази води; размилела се бездрожна воловска кола и кирицијски коњи. Људи са Мејдана и Околишта гледали су како са сваким даном, као неки усев, расте доле крај реке немирна гомила људи, стоке и грађевинског материјала сваке врсте.

На стрмој обали радили су мајстори каменоресци. Цео тај крај добио је жућкасту боју камене прашине. А мало подаље, на пешчаној равници, гасили су креч домаћи аргати, промичући, одрпани и бели, кроз бео дим који се дизао високо са кречана. Путеви су испроваљивани од претоварених кола. Скела ради по вас дан, превозећи са једне обале на другу грађу, надзорнике и раднике. Газећи сјеру пролећну воду до паса, нарочити радници побијају дирекe и коље и састављају плетере, набијене иловачом, који треба да раставе ток воде.

Све то гледа свет који је дотле мирно живео у овој раштрканој касабици по обронцима поред скеле на Дрини. И добро би било кад би могао само да гледа, али ови радови узимају такав обим и толики мах, да увлаче у свој вртлог све живо и мртво не само у касаби него и надалеко око ње. Са другом годином број радника је толико порастао да их има колико и свих мушких становника у варошици. Сва кола, сви коњи и волови раде само за мост. Све што може да гамиже и да се котура узима се и упреже у посао, понекад за плату а понекад и на силу, као кулук. Новца има више него раније, али скупоћа и оскудица расту брже него што тај новац притиче, тако, кад стигне човеку до у руке, он је већ напола поједен. Још теже

од скупоће и оскудице падају домаћем свету немир, неред и несигурност, који сада насрћу на касабу, као последица гомилања толиког радног људства из бела света. И поред све Абдагаине строгости честе су туче међу радницима и крађе по вртовима и двориштима. Муслимански женски свет мора да крије лице и кад на авлију изиђе, јер одасвуд може да допре поглед ових безбројних радника, страних и домаћих; а касабалијски Турци држе много до прописа ислама, утолико више што су сви они скорашњи Турци и нема готово ниједног који не памти или оца или деду као хришћанина или тазе потурчењака. Због свега тога старији људи турског закона негодују отворено, окрећу леђа оној замршеној гужви од радништва, теглеће стоке, дрвета, земље и камена, која се све више шири и заплиће на обе стране скеле и која у свом ровању и ширењу начиње већ и њихове сокаке, авлије и баште.

У почетку су сви били горди на велику задужбину коју треба да подигне везир из њиховог краја. Тада још нису знали ово што виде сада: да те славне грађевине траже оволики крш и немир, напор и трошак. Лепо је то, мисле они, припадати чистој вери која царује, лепо је то имати везира земљака у Стамболу, и још лепше замишљати тврд и скупоцен мост преко реке, али ово што се сада дешава не личи ни на што. Пакао се направио од њихове вароши, једно врзино коло од неразумљивих послова, од дима, прашине, вике и метежа. Године пролазе, радови се шире и расту, али им се не види краја ни смисла. На свашта личи ово само не на мост.

Тако мисле касабалијски Турци потурчењаци и у четири ока признају да им је присело и на нос ударило и господство и понос и будућа слава, и отресају се и моста и везира, и само моле бога да их ослободи ове напасти и да њима и њиховим кућама врати некадашњи мир и тишину скромног живота, поред старинске скеле на реци.

Додијало Турцима, а поготову додијало хришћанској раји целог вишеградског краја, само што њу нико ни за шта не пита нити она може своје негодовање да показује. А ево иде трећа година да свет кулучи на новој грађевини и личним радом и коњма и воловима. И то не само овдашња раја него и она из три суседна кадилука. Свуда Абидагини сејмени на коњма хватају сељачку па и градску рају и до-терују је да ради на мосту. Обично их изненаде на спава-њу и похватају као пилиће. По целој Босни путник казује путнику да не иде на Дрину, јер ко год наиђе хватају га, не питајући ко је ни шта је ни куда путује, и нагоне да одра-ди бар неколико дана. Варошки хришћани се откупљују митом. Сеоски момци су покушавали да беже у шуму, али сејмени одмах узму из те куће таоце, често и жене, уместо одбеглих младића.

Ово је трећа јесен како народ кулучи на мосту, а ни по чему не може да се види да посао одмиче и да се бли-жи крај овој невољи. Јесен је већ увелико; опало лишће, пропиштали путеви од кише, Дрина надошла и мутна, а гола стрњишта пуна тромих врана. Али Абидага не обу-ставља радове. На оскудном новембарском сунцу вуку сељаци дрво и камен, шљапћу босим ногама или „крва-вим“ опанцима по раскаљаном путу, зноје се од напора и зебу од ветра, и притежу око себе црне пеленгире, пуне нових рупа и старих закрпа, и везују поцепане крајеве своје једине кошуље од грубог лана, која је поцрнела од кише, блата и дима, али они не смеју да је оперу, јер би се у води распала све на ситна влакна. Над свима лебди Аби-дагин зелени штап, јер Абидага обилази и мајдан у Бањи и све радове око моста, и то по неколико пута у дану. Он је љутит и киван на цео свет што дани краћају а посао не одмиче брзо како би он хтео. У тешком ћурку од руског крзна и високим чизмама, зајапурен у лицу, пење се по скелама оних стубова који се већ дижу над водом, улази у

ковачнице, оставе и радничке колибе, и напада све редом, надзорнике и предузимаче.

– Кратки су дани. Све краћи! Ах, кучкини синови, само бадава хлеб једете!

Тако се издире, као да су они криви што доцкан свиће и што се рано смркава. А у сумрак, неумољиви и безнадни вишеградски сумрак, кад се стрма брда стежу око касаве и брзо пада ноћ, тешка и глува као последња, Абдагин бес порасте до врхунца; и немајући више на коме да га искали, једе сам себе и не може да спава од помисли на толике полове који мирују и толики народ који дрежди и дангуби. Шкрипи зубима. Дозива надзорнике и срачунава како би се од сутра могао дан боље употребити и радна снага јаче искористити.

За то време народ спава по колибама и појатама, одмара се и обнавља снагу. Али не спавају сви; умеју и они да бдију, за свој рачун и на свој начин.

У једној пространој и сувој појати гори ватра на средини, управо догорева, јер је од ње остала само још жерава која тиња у полумрачној просторији. Цео простор је испуњен димом и киселастим тешким задахом мокрог одела и опанака и испаравањем тридесетак људских телеса. Све су то кулучари, сељаци из околине, хришћанска, кметовска сиротиња. Сви су каљави, покисли, преморени и брижни. Поједе их ово бесплатно и безизгледно кулучење, док њихове њиве, горе по селима, узалуд чекају на јесење орање. Већина је још будна. Суше обојке поред ватре, преплићу опанке, или просто гледају у жеравицу. Међу њима се нашао однекуд неки Црногорац, ухватили га сејмени на друму па кулучи већ неколико дана, иако непрестано свима прича и доказује како је њему то врло мучно и неприлично и како му образ не подноси ово аргатовање.

Сад је око њега окупљен највећи број будних сељака, нарочито млађих. Из дубоког џепа свога сивог гуња

Црногорац извлачи гусле, неугледне и малене као подланица, и кратко гудало. Један од сељака излази пред појату и чува стражу, да не наиђе ко од Турака. Сви гледају у Црногорца као да га сад први пут виде и у гусле које ишчезавају у његовим великим шакама. Он се савија; гусле су му у крилу, а главу од гусала притиште брадом, маже струну смолом и хуче у гудало; све је влажно и одвугло. И док обавља све те ситне радње, самосвесно и мирно као да је сам на свету, они га нетремице гледају. Најпосле јекне први звук, резак и нераван. Уздуђење расте. А Црногорац подешава и почиње кроз нос да пушта свој глас и да њиме допуњава звук гусала. Све се слаже и све наговештава чудну причу. А у једном тренутку Црногорац заиста, пошто је како-тако ускладио свој глас са гулама, забаци одједном главу силовито и поносно, да му искочи јабучица на мршавом врату и блесну оштар профил при светлости, и пусти пригушен и отегнут звук: „Аааа – ааааа!“ и одмах настави разговетно и кликтаво:

*Пије вино српски цар Сшеване
У Призрену, мјесту иишомоме,
До њега су сшарци иаиријари:
Четири су сшарца иаиријара,
И до њих је до девет владика,
И двадесет учшули везира,
И по реду српски јосшодари.
Вино служи шровизур Мијајло,
А свијетли сешра Кангосија
Са њедара драијем камењем...*

Сељаци се све више збијају око гуслара, али без најмањег шума; дах им се не чује. Сви трепћу очима, удивљени и заблештени. Трнци пролазе уз леђа, кичме се исправљају, груди надимају, очи сјају, прсти се на рукама шире и грче,

и мишићи на вилицама стежу. Црногорац везе и кити све брже и брже, све лепше и смелије, а мокри и расањени кулчари, занесени и неосетљиви за све остало, прате песму као сопствену, лепшу и светлију судбину.

Међу толиким кулчарима сељацима био је и неки Радисав са Уништа, малог села одмах ту изнад касабе. Онизак човек мрка лица и немирних очију, добро погнут у пасу, ишао је брзо, растурајући ногама и клатећи главом и раменима лево-десно, лево-десно, као да сеје брашно. Није био ни сиромас као што је изгледао ни припрост као што се правио. Они су се презивали Хераци, имали су добру земљу и било их је много мушкиња у кући, али се је готово цело њихово село за последњих четрдесет година истурчило, тако да су они били много притешњени и усамљени. Тако мален, потуљен и ужурбан, тај Радисав је „сејао“ за ових јесењих ноћи од једне појате до друге, увлачио се као шило међу сељаке и сашаптавао са појединцима. Његово је казивање било углавном овако:

– Браћо, дотужило је и ваља да се бранимо. Видите лијепо да ће нас ова грађевина ископати и појести. И дјеца ће нам на њој кулчити, ако нас још буде. Ово се за наш ископ и ради, а не за друго. Сиротињи и раји ћуприја и не треба, него Турцима; а ми нит’ дижемо војске нит’ водимо трговину; и скела нам је много. Него нас смо се неколицина договорили да идемо ноћу, у глухо доба, и да обарамо и кваримо, колико се може, што је направљено и подигнуто, а да пустимо глас како вила руши грађевину и не да моста Дрини. Па да видимо хоће ли шта помоћи. Другога пута немамо, а нешто ваља радити.

Нашло се, као увек, малодушних и неповерљивих који су сматрали да је то јалова мисао, јер се силни и лукави Турци неће дати одвратити од свог наума, и да треба и даље кулчити до божје воље а не правити од зла горе. Али се нашло и таквих који су сматрали да је све боље него овако и

даље теглити и чекати да са човека спадне и последња крпа одела и последњи драм снаге од тешког посла и Абидагина оскудна хлеба; да треба поћи за сваким ко мисли да иде ка неком излазу. То су били углавном младићи, али било је и озбиљних, жењених људи, домаћина, који су се сагласили, без одушевљења и плаховитости, говорећи забринуто:

– Па хајде да рушимо, крв га појела, док он није појео нас. А ако и то не помогне...

И ту су одмахивали руком у очајној решености.

Тако се тих првих јесењих дана пронео глас, најпре међу радницима па затим и по касаби, да се вила бродарица умешала у посао на ћуприји, да руши и разваљује преконоћ што се за дан сагради, и да од градње неће моћи ништа бити. У исто време почеле су заиста преко ноћи да се јављају необјашњиве штете на зајаженим местима, па и на самим зидарским радовима. Алат који су зидари досада остављали на започетим крајњим стубовима почео је да се губи и нестаје, земљани радови да се проваљују и осипају.

Глас да се ћуприја неће моћи подићи отишао је далеко, ширили су га и Турци и хришћани, и све је више добивао облик чврстог веровања. Хришћанска раја је ликовала, све шапатом, све нечујно и подмукло, али из пуна срца. И домаћи Турци, који су раније са поносом гледали на везирову грађевину, почели су да презриво намигују и одмахују руком. Многи наш потурица који, променивши вером, није нашао оно што је очекивао, него је и даље седао за танку вечеру и ишао продртих лактова, слушао је и понављао са уживањем причања о великом неуспеху и налазио неко горко задовољство у томе што ни везири не могу да постигну и изведу баш све што науме. Већ се говорило да се страни мајстори спремају на одлазак и да ћуприје неће бити тамо где је никад није било и где је није требало ни почињати. Све се то сплело и брзо проширило у свет.

Народ лако измишља приче и брзо их шири, а стварност се чудно и нераздељиво меша и преплиће са причама. Сељаци који су ноћу слушали гуслара причали су да је вила која руши градњу поручила Абдаги да неће престати са рушењем док не узидaju у темеље двоје деце близнади, брата и сестру, Стоју и Остоју по имену. И многи су се клели да су видели сејмене како по селима траже такав пар деце. (Сејмени су заиста обилазили, али нису тражили децу него су по Абдагином налогу прислушкивали и распитивали по народу не би ли сазнали ко су ти непознати људи који руше мост.)

Тога времена се десило да је у једном селу изнад Вишеграда занела нека мутава и малоумна девојка, сирота, која је служила у туђој кући, а ни сама није хтела или није знала да каже са ким. То је био редак и незапамћен догађај да девојка, и то оваква, занесе, и још да отац остане непознат. И ствар се прочула далеко. Управо тих дана девојка је родила, на некој појати, двоје близнади, али обоје мртворођено. Жене из села су јој помогле при порођају који је био необично тежак и одмах сахраниле децу у једном шљивику. А несуђена мајка се већ трећег дана дигла и стала да тражи децу свуда по селу. Узалуд су јој објашњавали да су деца мртва рођена и покопана. Да би се отресли њеног запиткивања рекли су јој, или више покретима објаснили, да су њена деца однесена у касабу, тамо где Турци граде ћуприју. Онако слаба и очајна, она је отумарала у варош и стала да обилази око скела и градилишта, да загледа уплашено људима у очи и неразумљивим мумлањем да пита за децу. Људи су је посматрали са чуђењем или гонили да не смета при раду. Видећи да не разумеју шта хоће, она је раскопчавала грубу сељачку кошуљу и показивала им дојке, болне и набрекле, на којима су брадавице већ почеле да пуцају и крваре од млека које је неодољиво надолазило. Нико није знао како да јој помогне и објасни да њена деца нису узидана у мост, јер на све добре

речи и уверавања, грдње и претње, она је само жалостиво мумлала и оштрим, неповерљивим погледом испитивала сваки угао. Најпосле, престали су да је гоне, пуштали је да луња око градилишта, обилазећи око ње са мучним сажаљењем. Кувари су јој давали од радничке *йуре* која би загорела на дну казана. Они су је прозвали луда Илинка, а по њима и цела касаба. И сам Абидага је пролазио без приговора поред ње, закретао сујеверно главу у страну и наређивао да јој уделе. Тако је остала да живи, као мирна луда, ту поред градње. Са њом је остала и прича да су Турци узидали децу у мост. Једни су веровали у њу, други нису, али су је сви понављали и преносили.

А штете су се и даље дешавале, час мање час веће, и упоредо са њима ширили су се све упорнији гласови да виле не дају моста на Дрину.

Абидага је беснео. Пекло га је да се може наћи неко ко се усуђује да и поред његове пословичне строгости, коју је он неговао као нарочит предмет свог поноса, предузме нешто против његовог дела и његових намера. Исто тако гадио му се овај народ, и то муслимани као и хришћани, који је спор и невешт у послу, али брз на подсмех и ниподаштавање, и тако добро уме да нађе подругљиву и разорну реч за све што не схвата или не уме да уради. Истурио је страже са обе стране реке. Штете на земљаним радовима тада су престале, али се на самој води и даље рушило. Само за месечних ноћи није било квара. То је Абидагу, који није веровао у виле, утврдило у веровању да та вила није невидљива и да не долази с висина. Дуго није хтео, није могао да верује онима који су му говорили да је то сељачко лукавство, али сад се све више уверавао да је ипак тако. И то га је нагонило у још већи бес. Али у исто време он је добро знао да мора мировати и прикривати свој гнев ако хоће да припрежа и ухвати штеточину и што брже и потпуније раздије причања о вилама и о напуштању радова на мосту,

која могу да постану опасна. Позвао је старешину сејмена, једног Плевљака који је одрастао у Цариграду, бледог и нездравог човека.

Ова два човека су се нагонски одбијала међу собом и у исто време непрестано привлачила и сударала. Јер између њих су стално ткала и таласала неразумљива осећања мржње, одвратности, страха и неповерења. Абидага, који ни према коме није био мек ни пријатан, испољавао је према овом бледом потурчењаку неприкривену одвратност. Све што је он радио или говорио дражило је Абидагу и изазивало да га грди и унижава. И што се Плевљак више понижавао и правио слађим и ревноснијим то је Абидагина одвратност све више расла. А сејменски старешина се од првог дана сујеврно и страховито бојао Абидаге. Тај страх се с временом претворио у мучну мору, која га није напуштала. При сваком кораку и покрету, често и у сну, он је помишљао: шта ће Абидага за ово казати? Узалуд је настојао да му се додвори и да му угоди. Све што је долазило од њега Абидага је примао са негодовањем. А та неразумљива мржња кочила је и збуњивала Плевљака и чинила га још крућим и неспретнијим. Он је веровао да ће због Абидаге једног дана изгубити не само хлебац и положај него и главу. Зато је живео у сталним узбуђењима и прелазео из самртне потиштености у грозничаву и свирепу ревност. Кад је сада, блед и крут, стао пред Абидагу, овај му је рекао гласом пригушеним од срџбе:

– Слушај, шупља главо, ти си вешт овим крмковићима, знаш њихов језик и њихове марифетлуке, па и поред свега тога ниси у стању да пронађеш која је то рђа која се дигла да везирски посао квари. А то је зато што си рђа као и они што су, само се нашала још гора рђа од тебе која те је поставила за старешину и *зидиша* а није се нико нашао да те награди како заслужујеш. Ево ја ћу, кад нико није. Да знаш да ћу те сабити у земљу да од тебе не буде сенке на сунцу ни колико је има од најмање травке. Ако за три дана не престану сваки

квар и штета на радовима, ако ми не ухватиш оног ко их чини и не ућуткаш све лудачке гласове о вилама и о престанку радова, набићу те жива на колац на највишој скели, да те свет гледа и од тебе страх хвата и памет у главу узима. Кунем ти се животом и вером којом се не куне лако. Данас је четвртак, имаш времена до недеље. А сад иди ђаволу који те мени и послао. Иди! Сиктер!

И без заклетве Плевљак би веровао Абдагиној претњи, јер је и у сну дрхтао од његова гласа и погледа. Сад је изишао у једном од оних својих грчевитих, паничних наступа страха и одмах се очајнички дао на посао. Сакупио је све своје људе и прешавши нагло из самртне укочености у лудачку јарост стао је да их грди.

– Слијепци! Бадавације! – дерао се Плевљак као да га жива набијају на колац, уносећи се сваком од сејмена у лице. – Зар се тако стража стражи и царско добро чува? Кад је на казан ићи, брзи сте и окретни сви, а кад је у служби потрчати, вежу вам се ноге и стане памет. А мени образ због вас гори. Али нећете више код мене пландовати! Знајте да ћу од ових скела касапницу сејменску направити! Ни на једном од вас неће бити главе ако за два дана ово чудо не престане и ако не похватате и побијете разбојнике. Два дана имате још живота, кунем вам се вјером и ћитабом.

Тако је викао дуго. И најпосле, не знајући шта би још могао да им каже и чиме да припрети, пљубао је сејмене, једног по једног, редом. Али кад се испраскао и кад се ослободио притиска страха који га је напуштао у виду гнева, одмах се очајничком снагом дао на посао. Ноћ је провео крстарећи са момцима по обали. У неко доба учинило им се да чују како нешто лупа на оном делу скела који је најдаље истурен у реку и потрчали су тамо. Чули су још како се одваљује даска, осипа камен и пада у воду, а кад су дошли до места нашли су заиста поломљене скеле и разваљен зид, али ни трага од криваца. Пред том аветињском празнином

сејмени су дрхтали од ноћне влаге и сујеверног страха. Дозивали су се, буљили у таму, махали запаљеним лучевима, али све је било узалуд. Штета је била опет учињена, а они који су је починили нису били ни ухваћени ни убијени, као да су заиста невидљива бића.

Идуће ноћи Плевљак је боље припремио заседу. Пребацио је неколико људи и на другу обалу. Кад је пао мрак, посакривао је по скелама, све до на крај, сејмене а сам је са још двојицом људи сео у један чамац који је са мраком, неопажено довукао на леву обалу. Одавде су са неколико завеслаја могли да буду код једног од два започета стуба. И тако би штеточину салетели са две стране да не може умаћи, ако није или крилато или подводно биће.

Целе те дуге и студене ноћи Плевљак је прележао у чамцу, покривен овчијим кожама и мучен најцрњим мислима, претурајући непрестано по глави: да ли ће Абидага заиста остварити своју претњу и одузети му живот који поред оваквог старешине и иначе није живот него само страх и мука. Али дуж целе грађевине није се зачуо ни најмањи шум, изузев једнолично плускање и мрморење невидљиве воде. Тако је и свануло, а Плевљак је у целом укућеном телу осећао како му се живот смркава и крати.

Идуће, треће и последње ноћи исто бдење, исти распоред, исто уплашено ослушкивање. И поноћ је прошла. Плевљака је хватала самртна равнодушност. Тада се зачуо лак плусак, а затим, јаче, туп ударац о хростове греде које су побијене у реци и на којима почивају скеле. Отуд је одјекнуо оштар звиждук. Али Плевљаков чамац већ је кренуо. Стојећи усправно он је дуљио у мрак, махао рукама и промуклим гласом викао:

– Веслај, веслај! Упррри!

Буновни људи су веслали оштро, али јака матица их је ипак ухватила нешто раније него што је требало. Уместо да пристану уз скеле они кренуше низ воду којој нису могли

да се отму, и она би их однела далеко да их нешто неочекивано не заустави.

Ту, на средини брзака, где није било дирека ни скела, њихов чамац удари у нешто дрвено и тешко, и одјекну тупо. То их заустави. Тек тада разабраше да се горе на скелама сејмени гушају са неким. Сејмени, све потурчењачки синови из наших крајева, викали су горе сви у један глас; у тами су се укрштавали њихови испрекидани и неразумљиви повици:

- Држ', не пуштај!
- Кахримане, 'вамо!
- Ја сам, ја!

Између тих повика чуло се како неки тежак предмет или људско тело плусну у воду.

Плевљак је неколико тренутака био у потпуној недоумици где је застао и шта се то дешава, али чим се мало снашао он поче гвозденом куком на дугачкој мотки да се одупире о диреке на које је у води ударио и да вуче чамац уз воду, све ближе скели. Сад је већ био код храстових дирека и охрабрен викао из свега гласа:

- Луч, палите луч! Конопац ми дајте!

Најпре му није нико одговарао. Најзад, после много довикивања у коме нико никог није слушао ни могао да разуме, плану горе несигурно и бојажљиво танка лучка. Тај први блесак више збуни очи и помеша у немиран ковитлац људе и предмете са њиховим сенкама и црвеним одблесцима на води. Али плану још у нечијој руци луч. Сад се светлост умири и људи почеше да се прибирају и распознавају. Све се брзо размрси и објасни.

Између Плевљаковог чамца и скела налазио се мали сплав од свега три дирека; само на предњем делу било је весло, право сплаварско весло, тек краће и слабије. Сплав је био везан лесковом гужвом за један од храстових дирека испод скела и држао се против брзе воде која га је

запљускивала и свом силом вукла наниже. Сејмени са скела помогоше своје старешини да пређе преко сплава и да се испне до њих. Сви су били задихани и унезверени. На даскама је лежао везан хришћанин сељак. Видело се како му се брзо и јако надимају груди, и очи у колутању показују страшну беоњачу.

Најстарији од четворице сејмена објашњавао је узбуђено Плевљаку како су они стражарили притајени на разним местима по скелама. И кад су у тами чули весло помислили су да је то старешинин чамац, али су били толико мудри да се не јаве и да чекају шта ће наићи. Тада су видели двојицу сељака како прикрајчише уз диреке и како с муком везују сплав. Пустили су их да се испну и да зађу међу њих, а онда су их напали наџацима, оборили и стали да везују. Овога који је био обезнањен од ударца по глави везали су лако, али је онај други, правећи се прво да је обамро, клизнуо као риба и пропао кроз даске у воду.

Ту сејмен уплашено застаде у говору, а Плевљак поче да виче:

– Ко га је пустио? Казујте ко га је пустио, јер ћу вас све на комаде сасећи, све!

Момци су ћутали и трептали очима на црвеној немирној светлости, а Плевљак се окретао око себе као да га тражи у мраку, псујући им једнако и оно што им дању никад није псовао. Али се одједном трже, нагну се над везаног сељака као над драгоцену благо и сав дрхтећи стаде да цичи кроз зубе неким танким, плачевним гласом:

– Чувајте овога, чувајте добро! Ах, курвини синови, ако ми га упустите, знајте да главе на вама нема!

Сејмени се ускомешаше око сељака; дотрчаше са обале, преко скела, још двојица. Плевљак је издавао наредбе, опомињао да га боље вежу и чвршће држе. Тако га као мртваца пренесоше полако и опрезно на обалу. Плевљак је пошао за њима, не гледајући где стаје и не скидајући погледа са